

Стеван Тонтић

ЈЕДАН ДАН У КРАЈИШКОМ ЗАВИЧАЈУ

(успомену на Бранка Ђојића о стоогодишњици рођења)

Крајем августа ове године, боравећи неколико дана у Бањалуци, договорио сам се са братом Пером и синовцем Миланом да коначно посјетимо наше село у Подгрмечу, које је, с многим другим српским селима, потпуно спаљено крајем рата 1995. Брат и синовац тада су с породицама, бјежећи од судбине оних који су и у том крају непотребно изгинули, стигли до Бањалуке, гдје ће потом направити куће и остати да живе до данас. Брат је пензију зарадио у познатој београдској фирми „Енергопројект”, у којој радећи је више година провео на градилиштима у разним афричким земљама и у Русији. Његову кућу у Санском Мосту, у чију је градњу уложио много, украшавале су афричке маске. Шта њени садашњи власници држе на зидовима, није познато.

Откако сам се 2001. вратио из берлинског егзила у Сарајево, у село сам успио доћи свега два пута, други пут прије десетак година у изнајмљеном комбију. Бијих и тада са овом двојицом те супругом и петоро других сродника, од којих неки нису више у животу. Прошле и претпрошле године невријеме нас је омело да заједно одемо у Градновце. Није баш ни било лако наћи возача са џипом или аутом које може савладати посве запуштени макадамски пут преко брда и дубоколина у дужини од 12 километара, колико има од села Хусимовци до наше родне куће. (У Хусимовцима се одвајамо од асфалтног пута Сански Мост – Босанска Крупа.) Пошто је био лијеп недјељни дан и пут сасвим сув, брат је ипак одлучио да кренемо његовим колима. За ходање по зараслим сеоским стазама наоружали смо се чизмама и прикладно обукли.

Вожња до Приједора одвија се кроз насељене предјеле са заравнима, брежуљцима и брдима, са поносном и опјеваном Козаром на сје-

верном хоризонту. Приједор је, уз Сански Мост, мој завичајни град, највећа урбана средина мојих средњошколских година. Пошто сам завршио два разреда санске гимназије (касније ћу нешто о њој), прешао сам у трећи разред приједорске учитељске школе. У овој школи, као и у гимназији, имао сам већином добре професоре, којих се и данас сјећам с поштовањем. У Приједору ми је, прве године, српскохрватски предавао Београђанин Јован Филиповић, а друге Новосађанин Сретен Драшковић. Филиповић је био строг, инсистирао је на познавању граматике (није ме привлачила), тражио да понеку пјесму научимо напамет (ни то нисам волио), али је цијенио и писменост. Драшковић, елегантан, господствен, нагињао је више књижевности, па смо се зближили на томе терену. Мој писмени рад о Давичовом роману *Песма* читан је као узоран и у другим одјељењима, а да роман, на велику срамоту, нисам био прочитао. Неко ми је укратко, пред почетак часа, препричао садржај. При писменим задацима умио сам да се довијам, рупе у знању замаскирам лијепо скројеним реченицама. Срећа па ме професор математике, увјерен да градиво одлично познајем (чуо од колеге из санске гимназије?), није ни стављао на тешке пробе.

По испиту зрелости, којег сам заправо ослобођен, добио сам диплому учитеља. Сјећам се како смо увече, у патетичном расположењу након матурантске свечаности, пјевали и плакали под прозорима стана драгог нам разредника Александра Милића. Предавао је филозофију и у мени, ако не пробудио онда свакако појачао интересовање за ту дисциплину. Потицао је однекуд из Црне Горе, жена му је била једна од приједорских љепотица. Био је стасит и поносан, са сачуваним црногорским нагласцима. Умио је бити врло саркастичан према незналицама.

Као учитељ радио сам, испуњавајући жељу својих родитеља, годину дана у нашем селу, уписавши ванредно прву годину на Филозофском факултету у Сарајеву, гдје ћу потом редовно студирати, наћи „љубав свог живота” и дуготрајно пребивалиште. Није ми се остајало на селу, у кожи сеоског уче – страховао сам да ће ми постати тијесна и све око мене почети да воња по провинцијској запарљености. Поготово ако оженим какву сеоску љепицу, изродимо дјецу и јаче се залијепимо за род и својту, за живот у природи, подаље од градске буке... С немогућношћу даљег образовања, упражњавања културних потреба и умјетничких порива. А ти импулси су се све јаче и упорније јављали из загонетног средишта бића, као да им је негдје у бијелом свијету обећано нешто драгоцјено, од пресудне важности за читав будући живот.

Кроз Приједор пролазимо поред зграде некадашње Учитељске школе – сада је ту градски музеј. Присјећам се неких „инспиративних” ситуација за своје ране, језички хировите и „замућене” пјесме, обја-

вљиване у загребачком *Телеграму*. С њима сам наступао на првим књижевним сусретима на Козари, кад тамо још није било хотела па смо спавали под шаторима. И грандиозни Џамоњин „Споменик Револуцији” подигнут је касније прилозима из цијеле Југославије. На једном од тих раних сусрета младих литерата појавио се и Скендер Куленовић. Њему у част прочитао сам свој запис о поеми *Шиојанка мајка Кнежойолка*. Скендер је рекао како би било занимљиво да се анализира употреба акцената у тој пјесми. То већ нисам умιο, као што не умијем ни данас.

У самом граду тада је живио фини лиричар Бранко Марчета, који ће умријети с навршених тридесет година. Кад бих га каткад видио у шетњи, одавао је човјека дубоко утонулог у своје мисли, с ауром посвећенога у неке тајанствене сфере.

У Приједору сам први пут срео Душка Трифуновића, пјесника који је путовао по Босни и увесељавао народ својим стиховима са „дуплим дном”. Дуго смо шетали, причали о Миљковићу, другим пјесницима и лијепим женама, тако да сам одмах схватио како ће познанство са овим чудесним својеглавцем прерасти у пријатељство.

А сад ми је у свијести најједном искрснуо, јасно извајан, другачији лик. Фигура пожељне хоћине кћерке којој сам, у очекивању најављене љубавне награде, написао матурски рад. Примио сам ријеч захвалности и све се завршило на томе. Није било чак ни размјене пољубаца. Нешто ме је, изнутра, спречавало да с том дјевојком наставим игру завођења. Бијаш млад и глуп.

Мислио сам, наравно, и на своју прву љубав (минусмо и крај њене куће), лијепу ученицу истог разреда која ће се касније, аматерски, бавити и глумом. Питао сам се да ли је жива, да ли је и она морала да бјежи из свог града у годинама (1992–1995) овдашњег ратног лудила. Које се, богме, надалеко прочуло.

Не знам како бих све то, у најкраћем, сам себи представио. Себи или неком странцу. Нисам ли у овој земљи и сам претворен у странца?

Како другачије схватити то лудило, ако не као посљедицу индукваног, силно нараслог страха од нових усташких покоља, сличних онима до којих је, по успостави Независне Државе Хрватске (1941), дошло у долинама Уне, Јапуре и Сане, страха од нових Јасеноваца и збјегова на Козари. Змија те историје могла је изнова почети да удара својом репином. Тај страх је био изазван јавним увезивањем („братимљењем”) застава главних хрватских и муслиманских националних странака, Туђмановим радикалним умањивањем броја јасеновачких и других српских жртава у Ендехазии, повратком усташких елемената из иностранства и, посебно, референдумом о независности БиХ (изласку из Југославије) који су Срби бојкотовали. За независност су се изјаснила два народа против трећег,

српског, што важећи а пренебрегнути устав није допуштао, али је допустила тзв. међународна заједница. Само што је страх и ту био лош савезник у одбрани од хрватско-муслиманских пријетњи. А велику улогу у ширењу тог страха одиграли су, зна се, српски медији и интелектуалци у служби Милошевићевог режима. Испоставило се да ни патриотизам ни извикани национализам тога аутократско-популистичког режима нису били искрени. Покривали су попут смоквина листа преварантске игре и криминал осционих властодржаца.

Бошњаци тврде да су овдје имали око 3500 настрадалих и несталих особа. Они их, са стотинама настрадалих у Санском Мосту и Кључу, сматрају жртвама геноцида. Нарочито им је стало до такве квалификације, иако ју је хашки трибунал одбацио, давши је само масовном злочину у Сребреници. Срби своје ратно дјеловање тумаче као нужну самоодбрану од наоружаних побуњеника са недвосмисленим злочинчким намјерама, код којих су наводно откривени и спискови многих сународника предвиђених за ликвидацију. Како год, приједорски логори за несрбе, уз све остало, стална су тема откако су западни медији приказали онај у Трнопољу као нешто блажу варијанту Аушвица.

Свему томе упркос, упркос бошњачком наративу о „геноцидности” мрске Републике Српске, у овај крај вратио се велики дио предратног муслиманског становништва. Ипак, српско-бошњачки јаз у тумачењу историјских збивања, посебно оних новијих, ратних, није се смањио. Протећи ће још много воде босанским ријекама док тај јаз бар не оплића до неке „природне” мјере, која ће бити и мјера бољег међусобног уважавања.

Премостивши ријеку Сану ушли смо у Тукове те убрзо прошли и поред куће у којој сам тада станао код породице из Кнешпоља, опјеваног у поеми о мајци Стојанки, коју је Скендер Куленовић крикнуо у свијет 1942. на устаничкој Козари.

Скендер је рођен с оне свјетлије, јужне стране Грмеча, а Бранко Ћопић са ове, моје. Први је потицао из беговске, други из сељачке породице, што није сметало њиховом побратимству. Били су велики узори за многе млађе ауторе који су тражили свој израз, нека врста пјесничких свјетионика у мраку историје. Истина, Ћопић је код дијела Бошњака током деведесетих изгубио на значају и популарности, последице неких клеветничких написа о његовој улози у Народноослободилачкој борби и напада на његов споменик у Босанској Крупи. Ни омиљена пјесма „Мала моја из Босанске Крупе”, ни приче са изразитом емпатијом према „божјем човјеку” Насрадин-хоџи, нису му били од помоћи. А и Скендер је тих година био сумњив неким „чистокрвним” Србима док нису „схватили” да им је, у ствари, добродошао као честити муслимански борац међу српским устаницима, а онда и драгоцјен гост у српској књижевности.

Ова два писца су једну тематски и језички (идиоматски) завичајну, крајишку литературу учинили националном и свјетском. На њихов примјер морао сам посебно да мислим током мрачних деведесетих, када сам и сам осјећао обавезу (попут аманета примљеног можда баш од њих) да пјеснички свједочим о непојамном безумљу братоубилачког Босанског рата.

Током рата у Сарајеву тјешило ме само постојање Ђопићевог прекрасно извајаног попрсја на тргу са бистама других знаменитих књижевника. А бивало је и овако: „Кад би Ђопићеву главу макли с постамента, / и моја се увлачила у плитка рамена, / зебући да и сама не буде скинута, / или да не допадне гадних шака.”

Прва станица у даљој возњи према Санском Мосту била нам је у Оштрој Луци. То је средиште новоформиране мале општине у Републици Српској, на самој граници према Федерацији БиХ, у којој је остао Сански Мост са Подргмечом и нашим селом. (Тешко је било разумјети да су Срби у рату изгубили Грмеч, будући да је јако присутан у њиховој колективној свијести. Али тај губитак као да су припремали и српски прваци говором о тзв. „високој Крајини”, која је на тај начин представљана као мање вриједно брдско-планинско тло.) Милан ради као економиста у тој општини и свакодневно преваљује аутобусом из своје до ове, Оштре Луке и назад, близу 150 километара. Што је врло напорно, чак и за тако вриједног човјека као што је он. Супруга Милена испраћа га ујутро из куће много прије но што и сама крене на посао, а дочекује предвече (зими је то већ ноћ).

На врху брда изнад цесте, на којем се налази омање гробље окружено боровима и другим дрвећем, сахрањени су Миланови родитељи, отац Мирко прије четири, мајка Вида прије годину дана. Била је, чини ми се, највреднија, најпожртвованија жена у нашем селу. Шила је на својој „сингерици” кошуље и сукње већини сеоских жена. Често и ноћу, раније (до увођења струје) под славим свјетлом петролејке, уз симболичну надокнаду или бесплатно. Иначе се готово опсесивно бринула о здрављу дјеце, двојице синова. А откако јој је, убрзо након женидбе, у својој 35. години умро старији син Јово (наставник математике и физике, али и надарен пјесник), стално је молила Свевишњег да најзад узме и њу. Знали смо јој рећи да Тај никога још није заборавио па нека се стрпи. Умрла је у 87. години.

Мирко је живио четири године краће. Умро је док су још боравили у избјегличком насељу код Брчког. Био је, у складу са својим именом, најмирнији човјек, и готово безгласан, немушт – говорио је само кад је морао нешто да каже. Патио је јер му отац Мићо, који је показивао ауторитарне карактерне црте, а с којим је остао у заједничком домаћинству, није давао довољну слободу при одлучивању о посло-

вима на имању. И ја сам патио због њиховог стално тињајућег сукоба. То ме понекад толико притискало да сам у два наврата плакао, немоћан да их, молбама и разговорима, доведем до „нормализације односа” и трајнијег „мировног споразума”. Није то полазило за руком ни мојој жени Снежани, мада се каткад чинило да ће се, и због стида пред њом, најзад сложити. Сложити у томе да превазиђу неслогу.

Положили смо цвијеће и упалили свијеће за овај патнички брачни пар, као и за двојицу Видине браће који почивају поред њих.

Кренули смо према Санском Мосту и Јовином гробу на Шушњару.

Шушњар је велико стратиште Срба из доба Независне Државе Хрватске. Налази се крај самог града. Ту су, према српским изворима, на Илиндан 1941. усташе побиле преко 5000 Срба и неколико десетина санских Јевреја, пошто су их претходно на превару окупили на томе мјесту. Тих дана убијен је и рођак Стево Тонтић, сански трговац. Шушњар је једно од највећих српских стратишта из времена Другог свјетског рата, које се однекуд рјеђе помињало и у српској публицистици. Негдје сам прочитао да је вијест о томе страшном покољу допрла тада и до Иве Андрића у окупираном Београду и веома га узнемирила.

Млади сански пјесници, Јово и његови другови (Праћа, Капетановић, Орловић, Талић, Вукић, Врућинић...), годинама су на томе мјесту приређивали поетске сусрете на којима су учествовали и познати пјесници из Сарајева, Београда, Загреба... Послијератни Сански Мост избрисао је ту манифестацију из свог културног календара, али је још увијек не може потиснути из мржњом незатрваног културног памћења. Обавезу његовања сјећања на Шушњар с организовањем пјесничког сусрета, преузела је Оштра Лука. У томе јој највећу подршку даје Бањалука са својим писцима, док главни гости, као и на Козару, долазе из Београда. Од Београда се очекује да на неки начин овјери готово сваку политичку и културну манифестацију у Републици Српској.

У близини Меморијалног комплекса Шушњар, посвећеног жртвима илинданског покоља, налази се Старо јеврејско гробље, у које одавно нико није укопан. Оно свједочи да је прије Дугог свјетског рата у Санском Мосту живјела респектабилна јеврејска заједница.

Велико православно и католичко гробље у заједничкој су огради. Сазнах за необичан случај рођене браће из најновијег поратног доба: један је сахрањен на католичком, други на православном дијелу гробља. Не знамо ко је одлучивао о томе гдје ће бити покопани и посмртно вјерски раздвојени – они или неко у њихово име? Нисам познавао „православног” брата, већ оног другог, који се бавио театром. Прије рата смо се повремено виђали у Сарајеву. Током егзила у Њемачкој примио сам неколико његових избјегличких писама из Француске. Свједочила су о правом очајању.

Гробница нашег непрежаљеног Јове разликује се од других по отвореној мермерној књизи на чијим су страницама исписани завршни стихови његове пјесме „Кораци дужи од ноћи”:

Корачам даље у сусрет звездама
звезданим прахом ткива да позлатим
нећеш ме мајко моћи препознати
ако се са сунцем некад вратим.

Јово нам се и „вратио” у свом посмртно рођеном сину, коме је мајка Рада дала име Јовица. А ја Јову, мислећи на његову безазленост, изнова прогласих „најбољим међу Тонтићима”. (Моја би се весела жена, да бјеше с нама, одмах с тим сложила, мада би, да ме пецне, додала како бити најбољи међу нама и није тако тешко.)

До гробља смо стигли и вратили се не кроз центар града већ мало краћим, рубним путем. Није се у нама ни јавила жеља да видимо сам центар, у којем је одавно порушена зграда моје, Јовине па Миланове гимназије, пресељене на нову локацију. Носила је велико име Ивана Горана Ковачића, данас се дичи „примјеренијим” именом другог писца.

Математику ми је предавао доброћудни, прилично расијани професор Вељовић, коме смо правили свакојакe смицалице. У другом сам разреду попустио из алгебре (више сам волио геометрију) јер ме професор није више ни провјеравао, држећи да ми је градиво добро познато. Што је била чиста заблуда. У њу је упао пошто ме је почетком школске године поставио за предсједника математичке секције. А није ред предсједника хватати у незнању! На табу је најчешће изводио једну хромју ученицу из најближе клупе, и то по сугестијама мангупа из посљедњег реда спојених клупа из којих се спорије излазило. Било је то моје друштванце које се каткад, послје наставе, окупљало око боце с пићем.

Српскохрватски с књижевношћу предавао је Детко Петров, млади професор необичног имена. Један од ведријих и дражих људи које сам познавао. Бугарин из околине Димитровграда, Петров је студирао у Београду скупа са Данилом Кишом, запослио се и оженио у овој, далекој, босанској вароши с лијепом ријеком, гдје је почео и да пише. До смрти у Сарајеву 1989. објавио је десетак мање-више добрих приповједачких књига у којима је описивао живот на југословенско-бугарској граници. Српска књижевност неправедно га је заборавила, а књижевни критичари и читаоци у самој Србији једва да су га и упознали. Завичај му се одужио тако што је библиотеку у Димитровграду назвао по њему и објавио његова изабрана дјела у преводу са српског на пишчев матерњи – бугарски језик. То издање приредио је Детков колега и пријатељ Ранко Рисојевић.

У гиманзији је једанпут гостовао Драган Колунџија. Нисам тада знао ништа о њему. А и моје представе о пјесничкој умјетности нису ишле даље од нејасних слутњи. Послије Ћопића, кога сам слушао као основац у Паланци, Драган је био други „прави пјесник”, који нас је, сав у трансу, омађијавао својим усијаним, за нас каткад нејасним метафорама о страдању народа Поткозарја.

Центром града сада доминира нова џамија (стара је, као и многе друге, срушена у рату) са четири високе мунаре. Нас је чекао неизвјестан успон на брда па нисмо хтјели да губимо вријеме у непредвиђеним сусретима на главном тргу и главној улици, да објашњавамо гдје живимо, зашто смо дошли и због чега, брате, не свратимо на чашицу разговора. Та нисмо ваљда заклети непријатељи!?

Да бијах сам, био бих се можда јавио санском пјеснику Амиру, Јовином школском другу. Амир је током рата провео неко вријеме у затвору код Србаља, због наводне шпијунаже у корист „Турака”, сународника чији је велики дио морао (у кампањи тзв. „етничког чишћења”) да напусти Сански Мост. А „турска” освета била је у томе што су крајем рата тај град и територију општине морали преко ноћи напустили готово сви Срби – што значи да је „очишћено” око 25.000 људи. Тадашњи српски медији приказивали су тај хаотични, тај наврат-нанос егзодус као неку врсту „неурачунљивог” геополитичког земљотреса, за који су криве зле силе а не вођство које је тај народ оставило на цједилу.

У Босанском је рату то „пандемично” насиље заиста било „новој болести налик”, а зло „чаробњак што одасвуд позиве прима” (као што стоји у једном од „Кинеских сонета” В. Х. Одна).

Ево још једног збитија с Амиром. Док сам као избјеглица из Сарајева, у рано прољеће 1993. чекао у Београду визу за Њемачку, он је открио гдје сам и поручио да му, ако је икако могуће, пошаљем килограм чавала за поткивање коња у његовом селу крај Сане. Не може их ни гдје набавити, а ваља упрезати коње за орање. Испунио сам ту крајње неочекивану молбу, мислећи неизбјежно на Христове чавле, али и на Амирово и сопствено распеће. Сански поета се реванширао, пославши нам у Београд нешто од производа из своје баште. (Узгред: у Београду сам током тромјесечног боравка имао подршку рођака и пријатеља, након што ме је новинар једног недјељника денунцирао као слугу сарајевске муслиманске власти. Да, служио сам и као живи штит, копајући ровове на линији раздвајања.)

Кад већ помињем завичајне дарове у храни, тих дана је моја породица на исту адресу – нека и то уђе у овај извјештај – добила пошиљку од десет килограма телетине од Јове Војновића из Лушци Паланке. Јово је наставник музике, пише и пјесме. Храна је тада за нас, послије

изнуравајућег гладовања у сарајевској грозомори, била право Божје давање. С Војновићем сам прије рата три-четири пута играо шах; он је из Паланке знао ради игре доћи и у Грдановце, када бих љети бора-вио тамо.

Седам година послје рата мени је – посредством заједничког знан-ца у Сарајеву – предсједник санске општине, кога не познајем, нудио изградњу викендице на нашем пустом имању у Грдановцима, како бих долазио „на одмор у завичај”. И имао гдје „писати на миру”. А можда каткад с њим окренем и јањца на некој прогали близу зидина род-не куће (те тужне светиње губитника, шапутах сам себи), док их још није освојила шума која се убрзано шири. Захвалио сам на понуди. Што ће ми викендица крај згаришта наше и свих других спаљених ку-ћа у селу? Коју ће обилазити једино дивље свиње и шумске звијери. Викендица као лажан, парадно-медијски доказ нове сношљивости из-међу Бошњака и Срба.

На мјесту одакле у Хусимовцима скрећемо са асфалта преко рије-ке Блије (Блихе) на макадамски пут налазила се кућа нашег зета До-бријевића, ковача у каменградском руднику мрког угља, за кога се удала најстарија сестра Милица. Било ми је шест година када су нам у кућу дошли сватови из удаљеног, готово непознатог села Суваче. На-говорен сам да сједнем на велики ковчег са дјевојачким рухом како би га сватови „откупили” од мене. Примљени новац сам кобајаги сакрио од укућана у комад обуће близу улазних врата. Више га нисам видио.

Код зета и сестре становао сам као ученик првог и другог разреда санске гимназије. У почетку кратко на бријегу у Сувачи, а онда у но-вој кући крај цесте у Хусимовцима. У школу сам ишао бициклом; пје-шачење би, у оба смјера, трајало готово два сата. Једног врло хладног зимског јутра стигао сам бициклом на први час слеђених ушију и је-два успио да их откравим.

У хусимовачком су комшилуку живјели неки занимљиви људи, по-пут великих шерета Муњизе и Зобенице, који су готово свакодневно играли карте у новац, и притом пили. Повремено сам се и ја, ваљда из досаде, хватао у њихово коло. Тако сам једне ноћи, у оближњем Рудар-ском дому, изгубио у „ајнцу” лијепу свотицу, коју ми је отац дао као цепарац за два-три наредна мјесеца. Кад сам се у свануће ојађен вра-тио кући, затекао сам изваљена улазна врата: зет је, дошавши из ноћ-не смјене, морао да их на силу отвори јер је кључ био код мене. Није ме због тога уопште грдио. Али ме је на крају школске године питао да ли сам успио завршити разред, пошто ме наводно никад није видио с књигом у руци. Кад сам му показао свједочанство које није могло бити љепше, рекао је да сам то посигурно фалсификовао, заједно са Муњизом, који се извјештио у свакојаким марифетлцима.

Муњиза је волио и да филозофира. О смрти је говорио овако: „Паметан умире кад хоће, а будала чека на ред.”

Кад бих с Муњизом и друштвом хтио да се картам, али не у новац, он би одмах испалио: „Шта, није те твој Мићо познао?” што ће рећи: долазио је отац на санску пијацу, али ми није дао пара.

Важно ми је било да имам бар за цигарете, а без осталог се некако и могло.

А Мићо није штедио новац на мени. Није то, са солидном борачком пензијом, ни морао. Није се противио ни моме пушењу. Вјероватно је сматрао да цигарета помаже „концентрацији” при учењу и савладавању свих тих, ђаволски тешких наука.

У великој бјежанији крајем рата зет је са женом и дјецом избјегао у Банат, гдје су се настанили у кући једне румунске породице која је из Милошевићеве Србије отишла некамо на Запад. Добри зет данас има двије државе и три адресе, код дјече и унука. Сестра је умрла.

Аутомобил је јуначки савладао прву и понајвећу узбрдицу, ускоро смо прошли и кроз Долац, велику расјелину у брдском масиву изнад санске долине, и кренули кроз село Горњи Дабар лаганијим успоном према Грдановцима.

Нови Сад, децембра 2015.

(Одломак)